

## JARQO`TON INSON PORTRETI

**Shohzod Shuhrat o'g'li Toshturdiyev**

Termiz davlat universiteti magistranti

### ANNOTATSIYA

Arxeologik yodgorliklarimizdan topilgan har bir moddiy ashyo tariximiz uchun kerakli arxeologik manba hisoblanadi, shunday moddiy ashyolardan biri Jarqo`ton yodgorligidan topilgan inson haykalidir, bu ashyo tarixning san`atshunoslik, diniy urf-odat, etnografiya va antropologiya sohalarini rivojlantirish uchun xizmat qiladi. Maqolada Jarqo`ton inson haykalining diniy, manaviy, badiiy-uslubiy, va antropologik xususiyatlari va vazifalari muhokama qilinadi.

**Kalit so`zlar:** Jarqo`ton inson portreti, Sopolli madaniyati, Jarqo`ton, Ko`zali, Mo`lali, Bo`ston, Oks sivilizatsiyasi, Turon sivilizatsiyasi, Baqtriya-Marg'iyona arxeologik majmuasi, Gonurtepa, Shimoliy Afg`oniston, Mirshodi, adobe illustrator.

### KIRISH

Badiiy San`atning paydo bo`lishi davri juda qadimgi davrlarga borib taqaladi, san`at insonlarning diniy-mafkuraviy, ma`naviy, ideologik qarashli mahsuli bo`lib, bularsiz san`atni tasavur qilib bo`lmaydi. San`at qadimdan buyon din bilan bog`liq holda rivolanib keldi, diniy-mafkuraviy vazifalar bilan birgalikda o`zida badiiy estetik his-tuyg`ularni ham aks ettirdi. Shunday san`at namunalaridan biri Jarqo`ton odam haykalidir.

Tarixdan bizga malumki bronza davrida O`zbekiston hududining janubida o`troq dehqonchilik madaniyati vakillari paydo bo`ldi. Bu madaniyat arxeologiya fanida Sopolli madaniyati sifatida nomlandi. Sopolli madaniyati kelib chiqishi jihatidan Qadimgi sharq sivilizatsiyaning lokal (mahalliy) varianti bo`lib Janubiy Afg'onistondagi Dashtli, Janubiy Turkmaniston hududida tarqalgan Nomozgoh madaniyati bilan yagona tarixiy madaniy birlikda bo`lgan va arxeologiya fanida „Oks sivilizatsiyasi“<sup>2</sup> „Turon sivilizatsiyasi“<sup>3</sup> yoki „Baqtriya-Marg'iyona arxeologik majmuasi“ (keyingi o'rinda BMAK) kabi umumiy nomlar bilan atalmoqda.

### ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Sopolli madaniyati 1960-yillari oxiridan boshlab o`rganilib kelinmoqda. O`ZR FA Arxeologiya institutining Akademik A.A.Asqarov rahbarligidagi ekspeditsiya

tomonidan dastavval Sopollitepa va Jarqo`ton kabi yodgorliklar o`rganilgan va ilk o`rganilgan yodgorlikka nisbat berilib, Sopolli madaniyati nomini olgan<sup>1</sup>. Sopolli madaniyati yangi xranologik davrlashtirishga ko`ra 5 davrga bo`linadi<sup>2</sup>. Sopolli davri mil. av. XXII asr yarmidan XX asrni, Jarqo`ton davri XIX-XVII asrlarni, Ko`zali davri XVI asrni, Mulali davri XV asrni, Buston davri esa XIV asrni o`z ichiga olgan. O`zbekiston-Germaniya arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan 1994-2003-yillarda Jarqo`ton yodgorligida qazishma ishlari olib borildi<sup>3</sup>. Qazishmalar natijasida Jarqo`tondan odam byusti yani portret janrida yasalgan odamning haykali topilgan. Haykal loydan yasaliq quyoshda quritilgan ammo olovda kuydirilmagan shu bois haykal yaxshi holatda saqlanmagan. Shu davrga mansub haykallari asosan bronza davri qabrlaridan topilgan. Bazi qabrlardan marhum mayiti bo`lmasdan haykalchalar yoki qo`y suyagi qoldiqlari topilgan. Akademik A.A. Asqarov bunday xildagi qabrlardagi dafnlar kenataf dafnlar deb ataydi, ya`ni qabiladoshidan biror kishi bedarak yo`qolib qaytib kelmasa marhum qabriga uning mayiti o`rniga haykalcha yasaliq qabrga dafn qilingan yoki marhum chorva molidan birini olib qabrga dafn qilingan<sup>4</sup>. Jarqo`ton ibodatxonasining xo`jalik-xizmat qismidan ham Jarqo`tondan odam haykaliga o`xshash, loydan yasalgan lekin, olovda kuydirilmagan ustidan qizil bo`yoq sepilgan haykalchalar topilgan. Jarqo`ton yodgorligida alohida ibodatxona inshoati va qabristonning paydo bo`lishi esa Sopolli madaniyatining Ko`zali davriga to`g`ri keladi<sup>4</sup>. Demak Jarqo`ton odam haykali Sopolli madaniyatining Ko`zali yoki Mo`lali davrlariga tegishli bo`lishi mumkin va Jarqo`ton ibodatxonasining xo`jalik-xizmat hunarmand ustalari tomonidan kenataf qabrlar uchun yoki boshqa diniy urf-odatlar maqsadida tayyorlangan.

Jarqo`ton portret haykali kuydirilmaganligi uchun, asl holicha saqlanmagan, haykal sinib bo`laklarga bo`linib ketgan, quloqlari va burni sinib, sho`rlanish natijasida yemirilib ketgan balki o`sha davr urf-odatiga binoan insonlar tomonidan atayin sindirilgan bo`lishi ham mumkin(1-rasm a).

Haykalning sinib qolgan qismi BMK-5 yelimi yordamida yopishtirilgan, haykalning buruni qayta tayyorlanib haykalning singan buruni o`rniga yopishtirilib qoyilgan, obyektning quloqlari ham qisman tiklangan xullas haykal restavratsiya qilingan(1-rasm b). Haykal restavratsiya qilinganidan so`ng uning asl qiyofasi qisman aniqlashdi. Unga qizil angob bilan rang berilgan, soch, soqol, kiprik va qoshlari qismiga qora rangli angob surtilgan ya`ni haykalda erkak kishi qiyofasi tasvirlanganligi oydinlashdi lekin, haykal restavratsiyalangan bo`lsada to`liq asl holiday tiklanmagan.

Quloq qismining yarmi yoq, burun shakli umumiy bajarilgan yaxshi ishlov berilmagan, obyekt ranglari o`chib ketgan bilinar-bilinmas holga kelgan. Shuning uchun haykalning badiiy qiyofasini yanada aniqlashtirish maqsadida shu satrlar muallifi kamina adobe illustrator dasturi yordamida haykalning asl qiyofasi tiklashga harakat qildi va haykalning badiiy qiyofasi yanayam aniqlashdi<sup>2</sup>(2-rasm a,b).



a)



b)

1-rasm

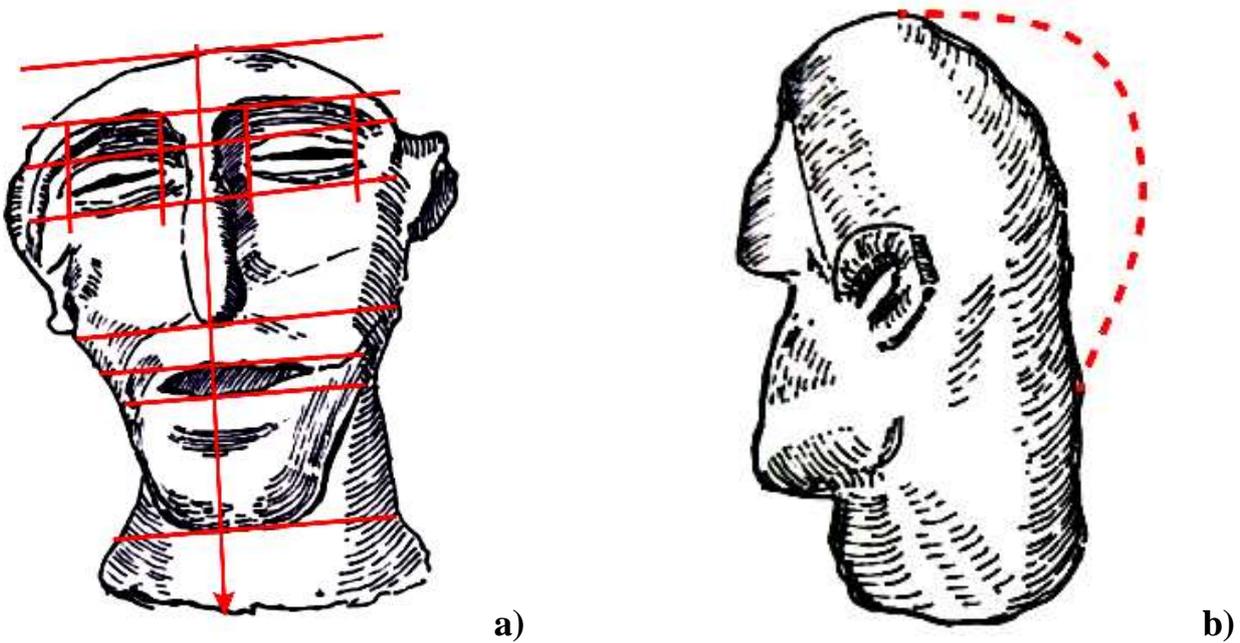


a)

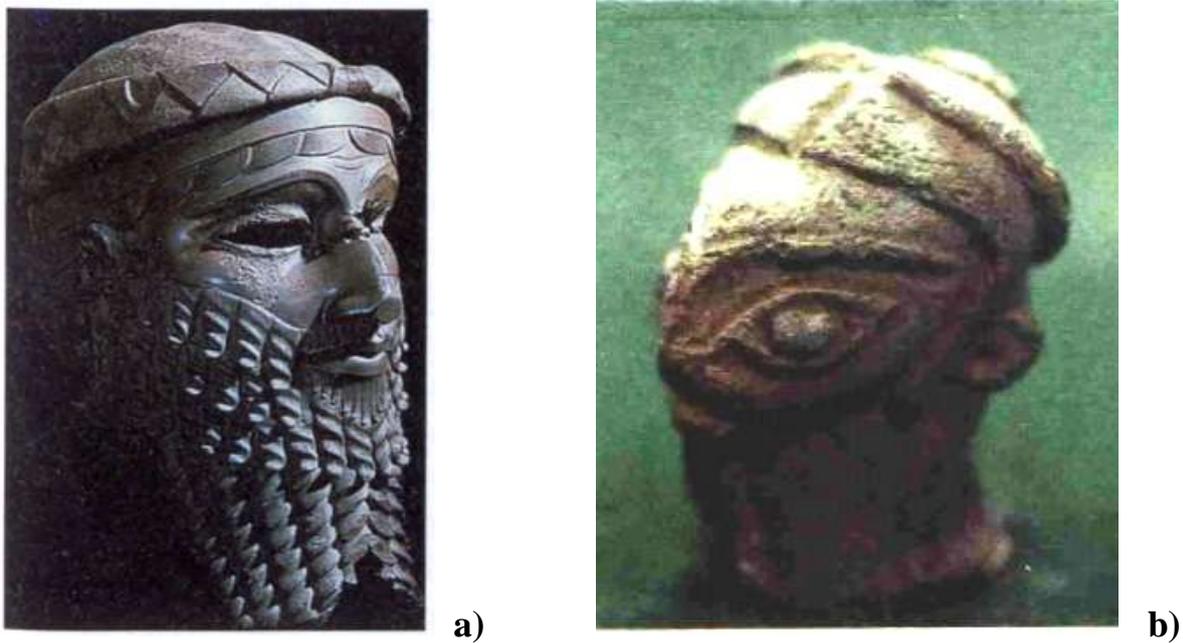


b)

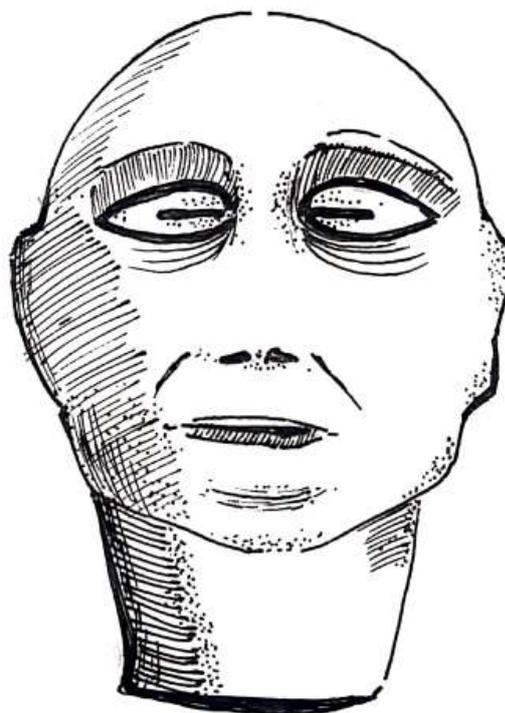
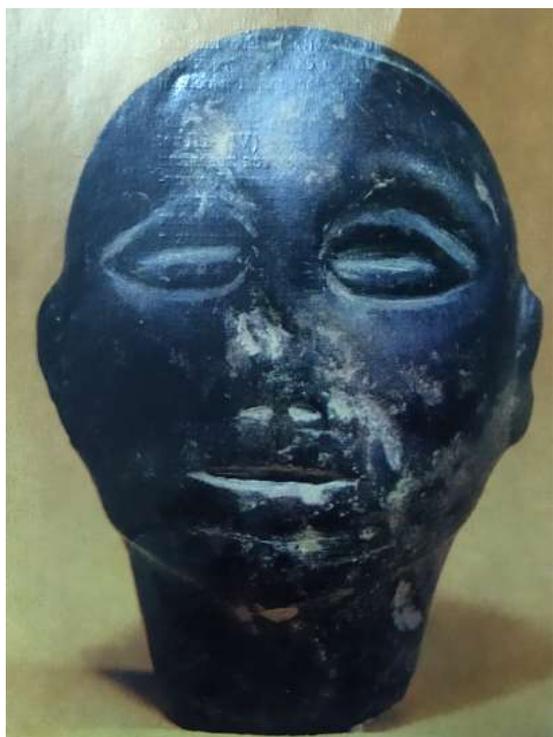
2-rasm. Restavratsiya( Adobe illustrator)



3-rasm.



4-rasm. a) Sargon I (er.avv 2350-2250) b) Qoratepa (eneolit davri)



**5-rasm. Mirshodi (er.avv II ming. Yil)**

Jarqo`ton odam portretini yasagan usta haykaltarosh o`z davri uchun mohir bo`lgan, haykal simmetriya qonuniyatlari asosida yasalgan, yuz tuzilishini tasvirlashda real va hayotiy obrazlarga intilish seziladi. Burun va ko`zlar orasidagi masofa gorizantal holatda to`g`ri joylashtirilgan, ko`z, quloq, burun, og`iz, iyak qismlar vertikal holatda aniq joylashtirilgan. Ko`z shakli hayotiy, yumiq ko`z tasvirlangan, ko`z bilan qosh orasi ichkariga qarab biroz kirib ketgan, burun shakli tor va uzun, qirra burun shaklini ifodalaydi(3-rasm a). Og`zining lab qismi tasvirlanmagan lekin o`g`zini o`rtacha kattalikda ochirib qo`yibdi. Iyak qismi ham uzun og`ziga tog`ri moslashtirilgan lekin ustamiz ishlarida anatomik kamchiliklar ham yo`q emas. Haykalning peshona qismi nihoyatda qisqa qoshiga bosh qism birlashib ketgan. Yuz qismida yonoq suyaklari tasvirlanmagan yonoq o`rni ichkariga kiritilib yuborilgan, boshning orqa tarafi pachoqlashib ketgan, shakl jihatdan yalpoqlashtirilgan(3-rasm b). Bo`yin qismi ham haykalning boshiga mos emas.

Jarqo`ton haykalida vafot etkan insonning real obrazi badiiylashtirilgan. Haykalda anatomik tuzilishiga ko`ra yevrapoid qiyofali inson tasvirlangan<sup>1</sup>. Bu davrda tegishli bo`lgan Sopollitepa va Jarqo`ton qabrlarning o`rganilishi natijasida Sopolli madaniyati aholisi antropologik kelib chiqishi jihatidan yevrapoid irqining

sharqiy o`rtayer dengizi tarmog`iga mansubligi aniqlangan va buni o`rganayotgan haykalimiz ham antropologik dalil sifatida tasdiqlamoqda<sup>2</sup>.

Tasviriy san`at tarixida real obrazlarning haykaltaroshlikda ilk bor qo`llanishi bronza davri Qadimgi Sharq sivilizatsiyasi markazlari bilan bevosita bog`liqdir. Qadimgi ikki daryo oralig`idagi er.avv XXIV-XXII asrlarda Akkad podsholigi davri haykaltaroshligida real badiiylashtirilgan obrazlar ilk bor paydo bo`ladi va bu davr namunalari inson obrazi hayotiy va anatomik aniq ifodalangan. Biz bu jarayonni Sargon I qadimiy portretida ko`rishimiz mumkin(4-rasm a ).

Sopoli madaniyati bilan genetik aloqador Qadimgi Oks sivilizatsiyasining boshqa Janubiy-g`arbiy Turkmaniston yani tarixiy Marg`iyona o`lkasi va Shimoliy Afg`oniston hududlarida joylashgan eneolit va bronza davriga mansub yodgorliklardan ko`plar kuydirilmagan va terrakotali inson haykalchalari topilgan. Ular turli stilistik usullarda tayyorlanishiga va qanday homashyodan yasalganligiga ko`ra bir-biridan farq qiladi.

V.M Masson va V.I Sarianidilarning fikriga ko`ra eneolit davri haykalchalari uchun realistlik uslubdagi inson obrazlar xos bo`lsa, bronza davri haykalchalari uchun qo`l va ayog`i tasvirlanmagan sxematik uslubdagi inson obrazlar xosdir bu sxematik uslub sivilizatsiyaning inqirozini emas balki shu davr diniy qarashlarni va urf-odatlarini ifodalovchi mahalliy ustalar tomonidan qoliplashtirilgan stildir deya fikr bildiradilar<sup>1</sup>. Bronza davri Janubiy-g`arbiy Turkmaniston yodgorliklaridan qo`l va ayog`i tasvirlanmagan sxematik yasalgan terrakota ayol haykalchalar juda ko`plab topilgan<sup>2</sup>. Ular bronza davri Oks sivilizatsiyasi kishilarining diniy urf-odati marosimi uchun yasalgan, arxeolog mutaxassislarining fikricha haykalchalarda ayol qiyofali hosildorlik va unumdorlik mabudalari ifodalangan. Va ularning aksariyati ritual o`choqlar yonidan sindirilgan holda topilgan. Haykalchalarning turli usulda yasaliş jarayonini I.N Xlopin shunday tushuntiradi, shoshilinch tarzda loydan tayyorlanib, kuydirilmay yoki chala kuydirilgan va bo`yoqlar bilan har-xil detal tushurilgan haykallar bir martalik diniy urf-odat uchun foydalanish maqsadida tayyorlangan, agar haykalcha mustahkam kuydirilgan bo`lsa diniy urf-odat uchun uzoq xizmat qilishga mo`ljallangan bo`ladi.

## MUHOKAMA VA NATIJALAR

Janubiy-g`arbiy Turkmaniston hududida Namozgoh III davri oxiridan boshlab haykalchalarda ayol obrazining o`rniga erkak obrazlar tasvirlana boshlaydi, buni Qoratepadan topilgan hom loydan ishlangan harbiy shlem kiygan erkak haykalchasi

ham ifodalaydi(5-rasm b). Janubiy-g`arbiy Turkmanistonning Gonurtepa mozoridan va Shimoliy Afg`oniston talon-taroj qilingan mozorlaridan kelib chiqan qora tosh va qimmatbaho marmardan badiiy did bilan va bejirim ishlangan real tasvirli, antropologik jihatdan semit qiyofali inson haykalchalari stilistik va genetik jihatdan Qadimgi ikki daryo oralig`i yodgorliklari bilan bevosita bo`g`liq hisoblanadi. Surxon vohasida joylashgan ilk temir davriga oid Mirshodi yodgorligidan erkak qiyofali haykal topilgan.

Haykalda faqat insonning bosh qismi tasvirlangan, u portret janrida anatomik jihatdan hayotiy va real uslublashtirilgan. Haykal Jarqo`ton haykalidan farqli ravishda loydan emas balki qora toshdan yo`nib yasalgan, unda inson yumaloq boshli, keng yuzli, bodom qovoqli qilib tasvirlangan(5-rasm)<sup>1</sup>. Mirshodi haykali stilistik yasaliş jihatidan Jarqo`ton haykaliga o`xshab ketadi, ayniqsa bu jarayon ko`zlari va og`zining tasvirlanishida yaqol ifodalangan. Bundan kelib chiqadiki Jarqo`ton haykali yasaliş uslubi keyingi davrlarda ham davom etgan.

## XULOSA

Maqola so`nggida xulosa qiladigan bo`lsak Jarqo`ton odam portreti haykali diniy urf-odat maqsadida Jarqo`ton ibodatxonasi mahalliy ustalari tomonidan hom loydan tayyorlangan bo`lsada lekin mahorat bilan yasalgan, nima uchun kuydirilmaganligi bu biz uchun jumboq bo`lib qolmoqda. Agar haykal toshdan yoki kuydirilganligida edi balki asl qiyofasi bizning davrimizgacha yetib kelgan bo`lishi mumkin edi. U Sopolli madaniyatining Ko`zali va Mo`lali davriga mansub. Jarqo`ton haykali portret janrida yasalganligi bilan Oks sivilizatsiyasining boshqa hududlaridan topilgan odam haykalchalaridan farq qiladi, Janubiy-g`arbiy Turkmaniston yani tarixiy Marg`iyona o`lkasi va Shimoliy Afg`oniston bronza davri odam terrakotalari uchun inson tanasi umumiy tasvirlangan sxematik va hayoliy tasvirlangan uslub xos, va Gonurtepa va Shimoliy Afg`onistonning talon-taroj qilingan aristokratlar qabrlaridan kelib chiqan real va hayotiy tasvirli haykalchalar stilistik jihatdan Mesotamiyaning Shahar-davrlari bilan bog`liqdir. Jarqo`ton odam portreti uchun hayotiy reallashtirilgan tasvir xos hisoblanadi. Biz haykal orqali Sopolli madaniyatining mahalliy ustalarning badiiy didi va mahorati o`tib, real obrazlarga intilib borayotganligini ko`rishimiz mumkin. Haykalda shu davrda vafot etgan shaxs qiyofasining real tasviri aks etgan. Va yana haykalimiz tarixiy antropologiya sohasi uchun ashyoviy manba bo`lib xizmat qiladi. Jarqo`ton odam byusti O`zbekiston hududidagi eng qadimgi haykaltaroshlik namunasidir va eng qadimgi portret

janridagi reallashtirilgan obraz hisoblanadi. Shu boisdan O`zbekiston san`ati tarixi darslik va monografik kitoblariga<sup>2</sup> Jarqo`ton portreti haykalini kirgizishi maqsadga muvofiq ish bo`lar edi, ayniqsa portret janridagi inson obrazlarini O`zbekiston san`ati tarixida paydo bo`lish davrini antik davrdan bronza davrga oshirish tariximiz uchun zarurdir.

## REFERENCES

1. Абдуллаев Н.У. “Санъат тарихи” Т-1. Тошкент, Укитувчи, 1987 к
2. Аскарлов А.А.Сапаллитепа. Ташкент, 1973.
3. Аскарлов А.А.Древнеземледельческая культура эпохи бронзы Юга Узбекистана. Ташкент, 1977.
4. Аскарлов А.А., Абдуллаев Б.Н.Джаркутан. Ташкент, 1983.
5. Аскарлов А.А., Шайдуллаев Ш.Б. Бактриянинг бронза ва илк тсмир даври хронологияси буйича янги маълумотлар // Узбекистон тарихи моддий маданият ва ёзма манбаларда. Ташкент, 2005.
6. Аскарлов.А „Энг қадимги шаҳар“ -Тошкент,Манавият, 2001
7. Бардески К. Д., Месопотамия колыбель человечества. М; 2008.
8. Беляева Т. В., Хакимов З.А., Древне бактрийские памятники Миршаде-В сб истории античной культуры Узбекистана. Ташкент. 1973
9. Боқиев А., Шайдуллаев А., Йўлдошева З. Окс цивилизацияси. Тошкент, 2015
10. Массон В.М.Сарианиди В.И., Среднеазиатская терракота эпохи бронзы. М. 1973.
11. Массон В.М. Алтын-Депе// Труды ЮТАКЭ. ТомXVIII. Л.: 1981.
12. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. “История искусств Узбекистана”.1 9 7 1
13. Пулатов Д. С. Узбекистон хайкалтар ошлигининг шаклланиши ва ривожланиши. Наманган. 2017
14. Реутова М.А. Из опыта консервации археологических материаловиз необожженной глины // Археология Узбекистана журналы №1(20).Тошкент,2020
15. Сарианиди В.И. Древние земледельцы Афганистана. Материалы Советско-Афганской экспедиции 1969-1974 гг. - М., 1977
16. Сарианиди В.И., Гонур-депе город царей и богов. Ашхабат. 2005.
17. Sarianidi V. Margiana and Protozoroastrism. Athens, 1998.

18. Sarianidi V. Myths of Ancient Bactria and Margiana on its Seals and Amulets. M., 1998.
19. Sarianidi V.I., Necropolis Of Gonur And Iranian Paganism.,M.2001.
20. Хлопин И. Н., Изображение короны на сосуде из Корадепе—КИИСМК,в. 1957.
21. Хлопин И. Н., Геоксюрская группа поселений эпохи энеолита.М.;Л. 1964б.
22. Хужайев Т.К., Антропологический состав населения эпохи бронзы сапаллитепа.- Тошкент, Фан, 1977к.
23. Хужайев Т., Абдуллаев К. Аждодларимиз киёфаси. - Тошкент: Фан, 1990.
24. Шайдуллаев Ш.Б, Диетрих Хуфф, К.Рахимов. Жарқўтон- 2002 // Ўзбекистонда археологик тадқиқотлар. №2, - Тошкент, 2003.
25. Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон худудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари // Т.ф.д. диссертацияси автореферати. Самарқанд, 2009.
26. Широнов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. Автореф. дис. д.и.н. М., 1992.
27. Lamberg-Korlovskiy S. The Bronze Age of Bactria. Baktria. An Ancient Oasis Civilizations. RomaVenezia, 1989.
28. Tosi M. The Origins of Early Bactrian Civilization. Baktria. An Ancient Oasis Civilizations. RomaVenezia, 1989.
29. www.Adobe.com